

Вінницьке реальне училище відповідало потребам міщан, які прагнули дати своїм дітям необхідну підготовку до вступу у вищі технічні, комерційні, торговельні вузи. Однак реальні училища, котрі вважалися загальноосвітніми середніми навчальними закладами, не давали право особам, які закінчили їх, вступати до університетів.

Період найбільш динамічного та інтенсивного розвитку шкіл, училищ, гімназій у Подільському краї припадає на кінець XIX – початок XX ст. Лише у Вінниці їх нараховувалось – 22. З 1905 року розширюється мережа середніх навчальних закладів, вони стають більш доступними для робітників, селян, ремісників. У Вінниці відкрилось одне комерційне, два чотирикласних училища, музична школа. У 1907 році було відкрито у місті чоловічу гімназію⁶.

Одночасно з відкриттям шкіл, училищ, гімназій відкрились учительські семінарії та інститути. Учительські семінарії як середні педагогічні навчальні заклади, готували вчителів для початкових шкіл. До них зараховували осіб, які закінчили двокласні початкові училища і витратили конкурсні іспити.

Питання про відкриття учительської семінарії у м. Вінниці вирішувалося протягом 29 років. Вперше клопотання було подане у 1878 році, а друге у 1907 році⁷. І лише у грудні 1907 року вчительська семінарія була відкрита у с. Потоки, а в червні 1909 року переведена до Вінниці. За період свого існування з її стін вийшло багато вчителів, які сприяли поширенню освіти серед подолян. Проте учительська семінарія не могла повною мірою задовольнити потребу в педагогічних кадрах, тому 1 липня 1912 року рішенням Міністерства освіти у Вінниці був відкритий учительський інститут. Він був восьмим в Україні. У перший рік в ньому здобували освіту 25 юнаків і дівчат, а згодом їх було 71. Термін навчання становив три роки⁸.

Напередодні Першої світової війни лише у Вінниці існували такі навчальні заклади: реальне училище, чоловіча гімназія, три жіночі гімназії, комерційне училище, учительський інститут, учительська семінарія, церковно-учительська школа, залізничне училище, 12 початкових училищ.

Однак на весну 1919 року за розпорядженням Подільського губернського революційного комітету всі ці навчальні заклади були ліквідовані, а у 1920 році почали відкривати радянські навчальні заклади – семирічні трудові школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анозсін Л. З історії освіти у Вінниці // Подільська старовина: 36 н.п. – Вінниця, 1998. – С. 91; 2. Удод О. До питання про розвиток освіти на Поділлі (кін. XVIII – поч. XIX ст.) // Тези доповідей 3-ї Він. обл. істор. конф. / 4 вересня 1985 р. – Вінниця, 1985. – С. 70; 3. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // Образование. – 1859. – № 4. – С. 75; 4. Анохін Л. Вказана праця. – С. 103. 5. Державний Архів Вінницької області (далі ДАВО), ф. 230, оп. 1, п. 67, арк. 34; 6. Степаненко А. Бо вчення – світло / Вінницька газета. – 1998. – 5 травня; 7. Тростогон М.А. Створення реальних училищ у кінці 19 ст. // Матеріали III історич. краєзнав. конфер. – Вінниця, 1994; 8. Назаренко С. Освіта на Поділлі XIX ст. // Радянське Поділля. – 1982. – 16 червня; 9. Томчук М. Учительські семінарії в Правобережній Україні в II пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 50-60.

В. П. Воловик

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Під терміном “Поділля” вже з другої половини XIX століття закріпилася назва краю в межах адміністративної Подільської губернії. Останніми роками в науковій літературі іноді вживають до цього терміну і назву “Східне Поділля” на відміну від “Західного Поділля” – сучасної Тернопільщини. Існує також поняття етнічного Поділля, яке обіймає більшу територію, ніж сучасні Вінницька, Хмельницька й Тернопільська області. В даному історичному доробку буде дотримано традиційної назви.

Територія Подільської губернії визначилась остаточно у 1804 р. після проведення нового адміністративного поділу країни. До її складу увійшло тоді 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський.¹ У такому складі губернія проіснувала до 28 січня 1920 р., коли Всеукраїнський ревком прийняв рішення про виділення з Херсонської ще однієї губернії – Одеської. Тоді ж в Балтський повіт, спочатку тимчасово², а з жовтня 1920 р. остаточно відійшов до Одеської губернії.³

Поділля на той час межувало на заході з Австро-Угорщиною, на півночі з Волинською, на північному сході – з Київською, на сході й південному сході – з Херсонською і на південному заході – Бессарабською губерніями. Площа його становила 42017,6 кв.км.⁴

Щодо кількості та щільності населення Подільська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії. В 1915 р. тут жило 4 млн. 191 тис. чоловік, з них 8,8% – у містах і 91,2% – в селах⁵. На кожен квадратну версту припадало 104 жителі⁶.

За даними перепису 1897р., 75,4% населення Поділля займалося сільським господарством і лише 7,4% було зайнято в промисловості. З обчислень, наведених нижче, з'ясовується, що процент населення, зайнятого у промисловості безпосередньо, у передреволюційні роки піднявся до 10,1, а процент населення, зайнятого у сільському господарстві, дещо зменшився.

За національним складом населення губернії на 1915р. було досить розмаїтим. Тут проживали люди 41-ї національності. Корінне населення становили українці – 79,1%, євреї – 12,3%, росіяни – 5,2%, поляки – 2,3%, інші національності – 1,1%⁷.

На кінець XIX – початок XXст. Поділля являло собою переважно аграрний район. Однак від багатьох інших, суто сільськогосподарських зон, звідки вивозилася лише сировина, він відрізнявся добре розвинутою переробною промисловістю. Наявність великих і високоврожайних плантацій цукрового буряка, інтенсивне хліборобство й досить значний розвиток тваринництва та садівництва зумовили основний напрямок промисловості губернії – головним чином, харчової. На її долю припадало 98% вартості виробництва фабричної промисловості Поділля⁸.

Провідну роль в економіці відігравала цукрова промисловість. На Поділлі працювало 52 цукрових заводи, на яких було зайнято близько 24 тис. робітників. Щороку вони виробляли 24 млн. пудів цукру⁹. По випуску цього важливого продукту Подільська губернія посідала в країні друге місце (після Київської), даючи 20%¹⁰ російського цукру. Друге за значенням місце займала спиртова промисловість. В 1910р. на Поділлі нараховувалось 116 винокурних та спиртоочисних заводів, на яких працювало 1324 робітники¹¹. По випуску горілчаних виробів Подільська губернія в 1912р. вийшла на перше місце в Росії, давши 6255 тис. відер спирту¹². Щодо третьої важливої галузі промисловості Поділля – борошномельної, то, за даними на 1910р, тут нараховувалось 2153 крупчато – борошномельних підприємств. На них працювало 5033 робітники¹³.

Інші галузі промисловості розвинені були значно слабше. Серед них слід назвати такі, як добування корисних копалин, варіння пива, насінництво цукрових буряків, виробництво тютюну, сукна, шкіри, сірників, консервів, крохмалю, паперу. В період Першої світової війни було відкрито чимало дрібних підприємств військового значення. Особливо багато з'явилося їх у м. Вінниці. Тут же ще 1880р. стало до ладу одне з найбільших металообробних підприємств губернії – завод “Молот”. В 1912р. закінчилося будівництво великого на той час підприємства хімічної промисловості – Вінницького суперфосфатного заводу та взуттєвої фабрики “Ястреб”¹⁴.

З розвитком промисловості й торгівлі тісно пов'язане будівництво шляхів сполучення. На Поділлі особливо швидко розвивався залізничний транспорт. Густота залізничних шляхів тут була більшою, ніж в інших губерніях Росії. Виняток становили лише польські губернії, де залізниць було ще більше. На кожен версту колії на Поділлі

припадало 33 кв. версти площі, в той час, як на версту залізниць всієї Європейської частини імперії – 92 кв. версти¹⁵. За густотою мережі та вантажообігом залізниці Поділля переважали залізниці Київської та Волинської губерній¹⁶.

У 1910 р. загальна кількість підприємств у Подільській губернії становила 5505, а загальна річна вартість їх продукції – 59709,5 тис. крб¹⁷. Переважна більшість підприємств являла собою невеликі майстерні, хоч формальна статистика відносила їх до фабрично-заводських підприємств. Як приклад, можна розглянути підприємства, що діяли 1912р. в губерньському центрі – м. Кам'янець-Подільському:¹⁸

№ П/П	Назва підприємства	Кількість робітників	№ № ПП	Назва підприємства	Кількість робітників
1	Друкарня	88	9	Хлібопекарня	10
2	Друкарня	17	10	Кондитерська	8
3	Друкарня	6	11	Слюсарна майстерня	4
4	Друкарня	12	12	Завод штучних Мінеральних вод	3
5	Друкарня	10	13	Завод шипучих вод	2
6	Пивоварний завод	40	14	Завод шипучих вод	2
7	Гільзова фабрика	10	15	Завод шипучих вод	3
8	Хлібопекарня	33			

Трохи більші підприємства були в цей час у м. Проскуріві:¹⁹

№ № ПП	Назва підприємства	Кількість робітників	№ № ПП	Назва підприємства	Кількість робітників
1	Чавуноливарний завод	53	6	Цегельний й кафельний завод	30
2	Чавуноливарний механічний завод	23		Взимку Влітку	120
3	Казенний горілчано-очисний завод	27	7	Цукровий завод під час виробництва цукру Постійних	500 78
4	Каретна майстерня	19	8	Пивоварний завод	41

Серед маси дрібних підприємств губернії виділялося кілька значних, на кожному з яких працювало від 500 до 1000 і навіть більше робітників. Це були великі цукрові заводи.

Загальне уявлення про розподіл фабрично-заводських підприємств по групах за кількістю зайнятих на них робітників дає така таблиця:²⁰

Підприємства, що мають робітників	Кількість робітників на цих підприємствах у % в 1902р
Від 1 до 9	3,7
Від 10 до 49	13,8
Від 50 до 99	3,8
Від 100 до 499	39,9
Від 500 до 999	30,6
Від 1000 і більше	8,2

Більш – менш значних промислових центрів на Поділлі не було, та все ж певну концентрацію фабрично-заводських робітників спостерігаємо у більших містах. До них належали: Вінниця (52,2 тис. населення) – у період війни близько 1,5 тис. робітників²¹, Кам'янець-Подільський (40,1 тис.) – 347 робітників²² (тут і далі дані подаються за 1910р), Проскурів (28 тис.) – 1110, Гайсин (12,1 тис.) – 676.

Слід зауважити, що більша частина робітників Поділля працювала на підприємствах, які знаходилися у сільській місцевості. Таких підприємств у 1912р. було в

7 разів більше, ніж міських, а кількість позаміських робітників більше, ніж у 10 разів перевищувала кількість міських робітників.

Підприємства основних галузей промисловості Поділля – цукрової, спиртової та борошномельної – були розкидані по всій території губернії, тому робітники цих підприємств майже не мали змоги контактувати між собою. Робота на багатьох з них мала сезонний характер. Все це гальмувало зростання політичної свідомості пролетаріату губернії. Для прикладу зупинимо увагу хоча б на робітниках провідної галузі промисловості Поділля – цукрової. Лише близько 18% з них працювало постійно. Решта були зайняті на заводі 2 – 2,5 місяці, а потім розходилися по домівках²⁵. На заводах залишалися лише кваліфіковані робітники. В середньому на цукроварню припадало не 460 (середня кількість працюючих на заводах Поділля в період цукроваріння), а лише 83 постійних робітників. Частина цих постійних високооплачуваних робітників перетворилася в робітничу аристократію, на яку спиралися цукрозаводчики, нещадно експлуатуючи сезонних робітників²⁶. Робітничі організації на цукроварнях виникли дуже пізно. Професійна ж спілка тут оформилася лише після Лютневої революції та керівництво в ній захопили представники робітничої аристократії. Робітники інших галузей обробної промисловості так само, як і цукровики, були слабо організовані.

Загальна кількість фабрично-заводських робітників на Поділлі у передвоєнні роки становила близько 40 тис²⁷. Це значно більше, ніж у таких губерніях, як Чернігівська (29,7 тис.), Полтавська (23,3 тис.), Волинська (19,3 тис.)²⁸. Крім того, 14,6 тис.²⁹ робітників було зайнято на залізничному транспорті. Вони концентрувалися головним чином на великих вузлових станціях, де були депо, і насамперед у Жмеринці та Гречанах. Отже, всіх робітників – фабрично-заводських разом із близькими до них за своїм становищем залізничників – напередодні революції було в губернії 54,6 тисячі.

Слід згадати, що на Поділлі, крім фабрично-заводських робітників, працювало майже удвічі більше ремісників. 1909 року кількість ремісників у губернії досягла 104,6 тисячі³⁰. Поряд з фабрично-заводською промисловістю та ремеслами на Поділлі досить поширені були кустарні промисли в селах. У 1912 р. цими промислами займалося 77,7 тис. чоловік. Найбільша кількість кустарів – 50% займалися ткацтвом, 14% – чоботарюванням, 13,5 – обробкою дерева тощо³¹. До непромислових робітників треба віднести і деякі інші категорії трудящих губернії – будівельників, сільськогосподарських робітників, візників, тощо. Ці категорії були представлені такою кількістю людей: будівельних робітників – 17,7 тис., сільськогосподарських робітників – 132 тис., інших (служанки, куховарки, двірники, робітники в ресторанах, торгівлі тощо) – 39,5 тис³². Таким чином, фабрично-заводських робітників разом з пролетарською та напівпролетарською масою ремісників, кустарів й інших вищезазначених груп непромислових робітників було 426,1 тисячі. Кількість всіх робітників Поділля відносно загальної кількості населення складала 10,1%.

Якщо за кількістю промислових робітників Подільська губернія (54,6 тис.) дуже поступалася перед Катеринославською (401,7 тис.), Херсонською (130,7 тис.), Харківською (104,5 тис.) і Київською (101,3 тис.), то за загальною кількістю робітників (426,1 тис.) вона була майже на рівні Київської губернії, і поступалася лише перед Катеринославською (653,9 тис.) та Херсонською (555,8 тис.)³³. Питома вага промислових робітників у загальній кількості робітників на Поділлі була значно меншою, ніж у всеукраїнському масштабі. Так, в цілому по Україні промислові робітники складали близько чверті всього пролетаріату³⁴, а в Подільській губернії – лише трохи більше сьомої частини.

Матеріальне становище робітників Поділля було дуже важким. Так, сезонні робітники цукрових заводів за свою тяжку працю одержували мізерну плату – 4-6 крб. на місяць. Заробітна ж плата директора чи якогось іншого вищого службовця тут дорівнювала зарплаті 100 – 120 робітників. На підприємствах не було охорони праці, внаслідок чого багато робітників ставали каліками. Більшість з них жили в тісних, холодних і брудних дерев'яних бараках, де спали позмінно³⁵. Не легше жилося й робітникам інших галузей.

Переважну частину населення Подільської губернії склали селяни, і в першу чергу – селяни-бідняки і середняки. Їх становище визначалося, насамперед, безземеллям і малоземеллям. Ніде в Росії не було такого великого контрасту між поміщицьким землеволодінням і селянськими наділами. Поміщики займали 33,1% всіх земельних угідь, церковна, монастирська і державна власність складала 6,6%, у селян-бідняків і середняків – було 45,5% землі і у сільської буржуазії – 14,8%.³⁶

Для Подільської губернії характерним було велике дворянське землеволодіння. Кількість поміщицьких маєтків, що перевершували 500 десятин землі, тут виявилася найбільшою (820)³⁷ з усіх 9 губерній України. Абсолютною ж площею дворянських земель вказаної категорії (1105 тис., десятин) Поділля поступалося лише перед Волинською (1793 тис. дес.) та Київською (1346 тис. дес.) губерніями.³⁸

Серед місцевих дворян-поміщиків було багато магнатів, які володіли колосальними латифундіями землі. Так, Сабанський мав на Поділлі 63,1 тис. десятин, Потоцький – 43,8 тис., Ярошинський – 36,5 тис., Родоканакі – 26 тис., Бржозовський – 21 тис., Маньківський – 18,5 тис., Зеленський – 18 тис., Грохольський – 17,4 тис., графи Щербатови – 14,9 тис., Орловський – 14,2 тис. десятин землі.³⁹ У переважній більшості це були польські магнати, що здавна захопили родючі українські землі, решта – російські та українські поміщики, німецькі барони та інші великі землевласники.

Певна кількість землі на Поділлі належала також купцям, міщанам та священникам. В 1905р. 54 землевласники цієї категорії (маєток кожного з них перевершував 500 десятин) тримала в своїх руках 51 тис. десятин землі.⁴⁰ В середньому ж по губернії на поміщицьке господарство припадало 505,8 дес. землі.⁴¹ Розміщувалися ці господарства на кращих землях, не знали черезсмузжя, були добре оснащені сільськогосподарським реманентом, мали потрібну кількість робочої та продуктивної худоби.

Зовсім в інших умовах знаходилася переважна більшість селянських господарств. За переписом 1916р., на Поділлі їх нараховувалося 593 642 із загальною площею 2 204 тис. десятин.⁴² Таким чином, в середньому на одне селянське господарство припадало 3,7 дес. землі. Мізерність цієї площі стає особливо очевидною, коли звернутися до такого загальноновизнаного положення, що 8 десятин землі на двір, а таких дворів було більше половини в Європейській частині Росії, зовсім недостатньо для утримання сім'ї. Для порівняння можна звернутися до красномовних даних центрального статистичного комітету Росії за 1905р. За цими даними, на один селянський або козацький надільний двір припадало 11,1 дес. землі, а середній розмір землеволодіння приватного власника-поміщика, сільського буржуа, капіталіста тощо – становив 114 десятин, тобто був у 10 разів більший за надільний.⁴³ За цими ж даними, середній земельний наділ на Поділлі дорівнював 3,8 дес. (на 1905 р. саме ця цифра – правильна), а середній розмір землі приватного власника – 192,8 дес., тобто був тут у 50 разів більше надільного.⁴⁴ Середнє особисте землеволодіння в губернії було в півтора рази більше середньоімперського, а середнє надільне – втриє менше середньонадільного імперського. Таким чином, Поділля побито рекорд з малоземелля – жодна з губерній колишньої царської Росії не знала такої парцеляції надільної землі. Середній розмір селянського наділу звівся тут до мінімуму. Найближче до Поділля у цьому відношенні стояла лише Полтавщина (4,9 дес. наділу на двір), Київщина (5,5 дес.) та Чернігівщина (6,3 дес.)⁴⁵.

Що ж до посівної площі, то вона була ще меншою. На селянське надільне господарство, за переписом 1916р., припадало в середньому 2,1 дес. посіву, а на господарство особистого власника – в середньому 146,3 дес.⁴⁶, тобто в 70 разів більше. У багатьох повітах цей показник посівної площі (2,1 дес. на двір) був ще нижчий. Так, по Могилів-Подільському і Брацлавському повітах він складав 1,6, по Проскурівському – 1,88 десятини. Трохи більше посівної площі за рахунок буржуазних господарств припадало на селянський двір у Балтському (3,48 дес.), Літинському (2,28 дес.), Ямпільському, Гайсинському та Ольгопільському повітах.⁴⁷

Безземельне і малоземельне селянство Поділля виступало за ліквідацію поміщицької власності на землю. Проте саме селянство в кінці XIX – на початку XX ст в Подільській губернії було далеко неоднорідним. Процес капіталізації сільського господарства, а, отже, класового розшарування на селі набрав значного розмаху. При цьому треба мати на увазі, що селяни Поділля були в основному подвірниками, а не общинниками. В 1905р. господарств подвірників у губернії було 457 134, а общинників всього 1630. Певне уявлення про становище різних верств селянства дають “Підсумки вибіркового підрахункового сільськогосподарського перепису 1917р.”⁴⁸. Аналіз багатого статистичного матеріалу цього видання дає змогу зробити деякі цікаві підрахунки. У середньому по губернії близько 20,5% селянських дворів були безземельними або з наділом до 1 десятини. Зрозуміло, що ці селяни не могли вести свого господарства і виступали як наймана робоча сила (сільський пролетаріат) у поміщиків і аграрної буржуазії. З них же в першу чергу поповнювалися і лави робітників. Понад 42,5% господарств мали наділи розміром від 1,1 до 3 десятин. Зрозуміло, що й ці господарства були в дуже важкому становищі. Разом обидві категорії – від безземельних до тих, що мали по 3 десятини землі, становили 63% селян Поділля. Але й серед них земля розподілялась далеко нерівномірно. В середньому ж на кожен з цих дворів припадав жалюгідний клаптик землі – 1,5 дес., а посіву було, звичайно, ще менше.

Можливо, процес зубожіння селянства ще яскравіше виявлявся в тому, що понад 64% селян губернії не мали ніякої робочої худоби і більше 60% - потрібного для сільського господарства реманенту. Селяни змушені були йти в кабалу до поміщиків, щоб відробити борг за коней чи волів, відробити з процентами позичений у період голодної зими хліб тощо. Так, розвиток капіталізму на селі переплітався із старими, феодальними формами гноблення селянства.

Низький рівень агротехніки в бідних селянських господарствах, відсутність або нестача добрив, користування примітивними знаряддями праці (дерев'яні плуги, борони тощо) – все це призводило до виснаження землі та низьких врожаїв. А це в свою чергу було причиною досить частих голодних років, що супроводжувалися епідеміями хвороб. Багато селян Поділля змушені були покидати рідні домівки, шукати заробітки на цукроварнях та інших підприємствах, переселятися на окраїни імперії.

Поки що аналізувалось становище селян-бідняків й частково середняків. А що ж собою уявляв сільський буржуа? Іншими словами (але той самий зміст), що треба розуміти під терміном аграрна буржуазія? Про це в нашій науковій літературі дуже мало відомостей. До недавнього часу всіх представників цієї сільської буржуазії називали лайливим словом – “куркулі”. Однак зараз, коли ми виходимо з “магічного” поля “беззастережних” лєнінських оцінок, стає все ясніше, що з другої половини XIX ст. і особливо на початку XX ст. йде формування найбільш енергійних, працелюбних і розумних селян-виробників, які працюють на капіталістичних засадах, забезпечують не тільки свою сім'ю продукцією, що виготовляють, але й постачають її на ринок для продажу, а самі стають покупцями промислових та інших товарів. Таким чином вони робляться складовою частиною капіталістично – товарних відносин.

На початку XX ст. сільський буржуазії на Поділлі вже належало 14,8% всіх земельних угідь (що, погодимось, не так вже й мало!)⁴⁹. За приблизними підрахунками вони склали 8-10% від усієї кількості селян губернії. Переважна більшість з них купувала або орендувала землю й все необхідне для ведення господарства з допомогою кредитних установ і перш за все селянського поземельного банку. Технологію придбання землі розглянемо дещо нижче, а зараз кинемо погляд хоч на одне невелике буржуазне сільське господарство. У 1909р. селянин Лука Сеньков при сприянні селянського поземельного банку купив хутірську ділянку землі у Кам'янецькому повіті розміром в 6 десятин 40 сажнів за 1925 крб. Тут він побудував хату, клуню, хлів та інші господарські будови, придбав двох добрих коней та необхідний інвентар. Сім'я його невелика. Працювали він та дружина. Двоє дітей були ще малі. Основою господарства було

виросування хлібних культур. Був також город, а згодом і сад. Тримали постійно двох корів, 15 – 20 свиней, 30-40 курей. Чистий прибуток складав на 1913р. півтори тисячі карбованців. 78 крб. 30коп. щороку сплачувалися в селянський поземельний банк⁵⁰. Звичайно, Сеньковим приходилося нелегко, але й прибуток від ведення господарства був, м'яко кажучи, дуже солідним. Врахуємо, що це найскромніший приклад буржуазного сільського господарства.

Поява подібних, а частіше більших господарств була забов'язана процесу “руху землі” – заміни одного чи багатьох власників іншими. Поміщицьке землеволодіння було анахронізмом феодалізму, а самі поміщики – вчорашнім днем історії. Вони були приречені на вимирання як бронтозаври у тваринному світі. Розклад поміщицьких господарств активно почався після реформи 1861р. Особливо прискорився він внаслідок реформ П. А. Столипіна (указ 1906р., закон 1910р). Багато поміщиків частково, або й повністю продавали чи здавали в оренду свої землі. Скуповували їх, в основному, селяни, які перетворювалися після цього в аграрну буржуазію. Але не тільки селяни. Покупцями й орендарями землі ставали купці, священики, відставні офіцери та державні службовці. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), державному архіві Хмельницької області (м. Кам'янець-Подільський) та державному архіві Вінницької області (м. Вінниця) зберігаються тисячі документів, що свідчать про продаж та оренду поміщицької землі на Поділлі. Оскільки в сучасній науковій літературі цьому питанню приділено досить мало уваги й воно фактично не тільки не розкрито, але й посправжньому не поставлено, наведемо певний фактичний матеріал. При цьому попередньо відзначимо, що питання продажу або оренди землі вирішувалося не так-то й просто. Для цього був необхідний дозвіл високих державних інстанцій. Повітові власті ставили питання перед Подільським губернатором, в його канцелярії заява розглядалася, одержувала позитивне чи негативне рішення і в першому випадку відправлялась на затвердження генерал-губернатору Південно-Західного краю у м. Київ. Тільки з дозволу цієї найвищої інстанції можна було укласти угоду про продаж або оренду землі. Існували певні пільги (для осіб російської національності – “истинно православных”) та негативізм (для поляків, євреїв, політично неблагонадійних та осіб інших вірувань). На пільгових умовах (без дотримання черги, що іноді відбирала кілька місяців) одержала свідоцтво на право купівлі землі від генерал-губернатора Південно-Західного краю дружина колежського радника Катерина Клименко. Вона придбала на початку 1892р. у Летичівському повіті 300 дес. землі⁵¹. Того ж таки року одержали дозвіл на купівлю поміщицької землі жителі с. Шершні Вінницького повіту⁵². Подільський губернатор надсилає у грудні 1894р. до Києва прохання селянки Друзевої Наталії дозволити їй придбати у Літинському повіті 4 десятини землі⁵³. З такою ж позитивною резолюцією у той же час і з характерною припискою – “Русский. Политически благонадёжен,” – надсилається прохання відставного колежського регістратора Степана Усатого про дозвіл на купівлю у тому ж повіті 500 дес. землі⁵⁴. Без всяких коментарів подільський губернатор у червні 1892р. надсилає в канцелярію генерал-губернатора Південно-Західного прохання купця Штейрца з проханням дозволити йому орендувати маєтність поміщика Маньківського в с. Жвані Могилівського повіту⁵⁵. За свідченням документів Подільського відділення селянського поземельного банку в 1905 – 1911рр у губернії продано поміщиками 463 маєтків 90 238 дес. землі. При цьому підписано 6 733 угоди⁵⁶. Станіслав Гучинський у 1909р. просить дозволити йому купити 600 дес. землі. Коли розглядалися його документи, перед тим, як надіслати їх у Київ, губернатор Подільської губернії зробив напис: “При этом имею честь присовокупить, что т. н. проситель лично землепашеством не занимается и крестьянского образа жизни не ведет, то я полагаю бы настоящее ходатайство его отклонить”⁵⁷. Про бажання селян Гайсинського повіту придбати землю у 1908р. довідуємося з матеріалів Гайсинської землевпорядкувальної комісії⁵⁸.

Цей архівний ілюстративний матеріал (за винятком показу цілком системного “руху землі” за 1905 – 1911рр.) можна дещо доповнити даними добірки “Материалы по

статистике движения землевладения в России”, виданої департаментом окладних зборів. Ці цифрові дані складені за нотаріальними актами про купівлю-продаж. Оскільки поза нотаріусом укладаються лише найнезначніші угоди, то свідчення ці можна вважати майже точними. Згадане видання аналізував Р. Ф. Реннінг. Саме в його обробці подається досить цікавий цифровий матеріал. Виявляється, що за 1883 – 1902 роки між поміщиками й покупцями було укладено 5 710 угод⁵⁹. За цей же час від поміщиків до селян-буржуа та інших покупців перейшло 701 114,2 десятин землі⁶⁰. Таке велике зростання переходу землі в інші руки пояснюється, на нашу думку, слабкістю переважної більшості поміщиків, які не можуть далі вести своє господарство, а з другого боку – земельною потребою селян, які в певній своїй частині стали кредитоздатними. У 1877р. надільної селянської землі в Подільській губернії за даними центрального статистичного комітету було 1 666 664 десятини на 246 314 дворів селян, а в 1905р. на 458 764 дворів землі приходилося 1 754 184 десятин; середній розмір селянського надільного володіння в 1877р. складав – 6,7 десятини, а в 1905р. внаслідок природного зростання населення він знизився до 3,8 дес., тобто майже вдвоє, а система господарювання залишилась, як і раніше, екстенсивною, що й породжувало потребу в землі у подільських селян⁶¹. Задовольнити ж цю потребу, в усякому разі, для частини селян (буржуазії), дає можливість збільшення кредиту, а саме (в першу чергу) діяльність селянського поземельного банку. Незважаючи на значне подорожчання землі, купівля її стає доступнішою. За даними того ж департаменту окладних зборів середня ціна за десятину землі напередодні реформи 1861р. складала 33 крб. 14 коп., а в десятиріччя 1893 – 1902рр. вона досягла 134 крб. 14коп⁶². Якщо взяти до уваги можливу ссуду з селянського поземельного банку, а також ту обставину, що внаслідок зростання грошового господарства, кількість грошей у певної частини селян зросла, то стане ясно, чому відбувається інтенсивний перехід поміщицької землі до аграрної буржуазії в кінці ХІХ – на початку ХХст.

Вище ми згадували, що “рух землі” не міг обійтися без кредитних установ. Звичайно, головну роль на Поділлі, як і в усій Росії, для заможних селян відігравав селянський поземельний банк і його чисельні відділення. Але не можна применшувати в процесі розвитку капіталізму й інших кредитних установ. У 80-х роках ХІХст. утворилося Літинське ссудо-збережне товариство⁶³. У 1904р. в м. Жмеринка починає функціонувати “Товариство взаємного кредиту”⁶⁴. Кілька значних кредитних установ працювало у м. Вінниці. У 1881р. тут було відкрито “Вінницький міський банк”, в 1907р. утворилося “Вінницьке купецьке товариство” та “Вінницьке товариство взаємного кредиту”, в 1912р. – “Вінницьке землевласницьке товариство взаємного кредиту”⁶⁵. В 1906 році в Подільській губернії було 168 волосних і сільських невеликих банків, 12 кредитних товариств і 3 міських ссудно-зберігальних товариства⁶⁶. Активний розвиток капіталістичних відносин викликав появу багатьох нових таких закладів. У 1912р. на Поділлі було вже більше 150 великих кредитних установ⁶⁷. Вище зазначалось, що в цілому поміщицькі господарства в досліджуваній період були вже анахронізмом. Переважна більшість поміщиків не могли чи не хотіли вести своє господарство. Але частина з них капіталізувала своє помістя, використовуючи інтенсивну працю найманих сільськогосподарських робітників, запроваджуючи найновіші досягнення агрономічної науки з допомогою дипломованих агрономів, зоотехніків, інженерів, економістів та інших фахівців. Вони придбали удосконалені знаряддя праці для обробки землі, машини, розводили найкращі породи тяглової та продуктивної худоби, виписували й використовували високосортне насіння, мінеральні добрива і, як правило, добивались високих результатів. За приклад вони брали досвід кращих капіталістичних сільських господарств Англії, Франції, Німеччини та інших країн. Активний обмін досвідом йшов і між місцевими поміщиками. Про це, зокрема, свідчить діяльність “Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості”.

Ідея об'єднання сил, знань та капіталу серед землевласників Подільській губернії виникла задовго до утворення товариства. Перші установчі збори відбулися у вересні 1898р. На них обираються члени ради та призначаються посадові особи для постійної роботи. Фактично товариство почало свою діяльність у 1899р. і проіснувало до Першої світової війни. Почесним його головою весь час був Г. А. Чуйков, а головами, що практично керували справами, в різний час обиралися: князь А. Є. Гагарін, граф Д. Ф. Гейден, Д. М. Чихачов, граф О. М. Тишкевич. Незмінним секретарем товариства був досвідчений агроном Ф. Л. Любанський⁶⁸. Кількість членів у різні часи коливалася від 500 до 700 чоловік⁶⁹. Із заснуванням товариства була створена можливість вільного обговорення різних сільськогосподарських питань, а також запозичення кращого закордонного досвіду. Цілком справедливим є твердження деяких істориків та економістів, що Подільська губернія була тими дверима, через які західноєвропейська агрокультура входила на Україну. Уже одне обговорення та виявлення найбільш важливих справ сільськогосподарської діяльності мало велике значення, не кажучи вже про те, що робота товариства в переважній своїй більшості не обмежувалася одними теоретичними обговореннями, а доповнювалася енергійними практичними заходами.

Червоною ниткою через всю діяльність товариства проходить дослідна справа. У зерновому господарстві це організація постійних "дослідних полів" (станцій). Кількарічна робота на дослідних ділянках і поширення кращого досвіду в господарствах губернії дали можливість підняти врожайність зернових на 20-30%⁷⁰. Приблизно таких же успіхів і тими ж методами (дослідні поля) було досягнуто щодо цукрового буряка й картоплі, що в умовах Подільській губернії набуває особливої цінності⁷¹. Основною тягловою силою на той час були коні. Поліпшенням їх якості в губернії зайнялась секція конярства Подільського сільськогосподарського товариства. За кілька років вдалося вивести нові породи і оздоровити більшу частину поміщицьких і значною мірою селянських коней⁷². Такі ж процеси відбувалися щодо рогатої худоби і птахівництва. Позитивного впливу сільськогосподарського товариства зазнало традиційне для губернії садівництво⁷³.

Значну увагу приділяло товариство підбору кадрів. У цьому відношенні у її керівників були сталі зв'язки з іншими губерніями, вищими сільськогосподарськими навчальними закладами Росії та за кордоном. Та й тут, на місці, чимало робилося, щоб забезпечити господарства кваліфікованою робочою силою. Важливим заходом товариства було створення в с. Гуменному Вінницького повіту в 1902р. сільськогосподарської школи. Її метою було надати дітям селян, переважно шляхом практичних занять, знань з садівництва, городництва, а також сільського господарства в цілому. Курс навчання тривав три роки. У школу приймалися переважно діти місцевого населення, віком понад 14 років, по закінченню однокласних чи двокласних сільських училищ і відповідних їм закладів. Велика увага зверталась також на загальний розвиток, стан здоров'я і любов до сільського господарства. Діти мешканців с. Гуменне навчалися у школі безкоштовно. Учні з інших міст зараховувалися до школи в число пансіонерів і платили за утримання в гуртожитку по 60 крб. на рік. Вони забезпечувалися всім необхідним, крім одягу. Завідуючими школи з 1902 по 1907рр. був П. Мосієнко, в 1907р. – С. Барашко, а з 1908 і до 1911р. – С. Калитенко. Випускники школи відіграли відчутну прогресивну роль у розвитку сільського господарства Поділля⁷⁴.

Однією з важливих форм роботи товариства була організація різних виставок. Найбільш відомі щорічні виставки губерньського масштабу в м. Вінниці⁷⁵. Вони допомагали обмінюватися досвідом, уявляли собою своєрідну школу, де можна запозичити все найпередовіше, багато чому навчитися, регулювати ринок попиту і пропозицій⁷⁶. У той же час Подільське товариство забезпечувало участь кращих зразків сільськогосподарської продукції губернії у міжнародних виставках. Так, у Міланській виставці 1906р. демонструвалися Подільські сорти пивоварного ячменю. Селекціонери, що вивели цей сорт ячменю, одержали срібну медаль та подяку⁷⁷. Головним засобом поширення кращого досвіду були друковані видання. Товариство з 1899р. видає свій орган

під назвою “Справочный Листок Подольского общества сельского хозяйства”. До 1906 року його редагував граф Д. Ф. Гейден, а пізніше агроном С. Ф. Врачинський. Крім того, щорічно видавались “Труды” товариства, що являли собою звіти різних секцій (всього їх було 11)⁷⁸. Ці матеріали не лежали мертвим грузом. Вони активно використовувалися зацікавленою частиною землевласників.

Без сумніву, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості принесло велику користь в усіх галузях, якими воно займалося. Однак можна погодитися з думкою керівників товариства, висловленою в одному із звітів, що “Жодне сільськогосподарське Товариство не в змозі повною мірою розвинути свою діяльність без матеріальної підтримки Уряду”⁷⁹. Далі автори цього документа, посилаючись на закордонний досвід, вказують, що причиною “блискучого” розвитку сільськогосподарських товариств у Німеччині, Франції, Італії та інших країнах є саме урядова підтримка.

Такою розмаїтою була палітра соціальних груп і прошарків населення Поділля наприкінці ХІХ – початку ХХст.: поміщики, як “старі”, що розорилися, продавали землю, і хоч вони склали більшість, були анахронізмом приреченими на вимирання, так і “нові”, що пішли шляхом капіталістичного розвитку; аграрна буржуазія на селі та промислово-торгово-фінансова у містах і на підприємствах, в банках, й інших закладах, притаманних капіталізму; невеликий загін інтелігенції (вчителі, лікарі, інженери, техніки, агрономи, економісти, бухгалтери тощо). Та основну частину населення губернії склали пролетарські й напівпролетарські маси у селах та містах, селяни-бідняки й середняки. Вони нещадно експлуатувалися правлячими класами, бюрократичною державною машиною. Становище їх, як це частково показано вище, було критичним.

Трудящі Поділля були майже позбавлені медичної допомоги. На всю величезну губернію в 1909 р. було 2 259 лікарняних ліжок та 288 лікарів і 342 медичні сестри⁸⁰. Тому не дивно, що епідемії тифу, дизентерії, скарлатини, кору та інших хвороб косили щороку десятки тисяч людей.

Не кращим було становище і з освітою. У середніх навчальних закладах губернії – гімназіях, прогімназіях, реальних та комерційних училищах – навчалось близько 4% всієї кількості дітей шкільного віку⁸¹. Решта, тобто 96% дітей, одержувала лише початкову освіту або й зовсім не навчалася. В 1914 р. лише 15,5% населення Поділля було письменним (38,8% у містах і 10% у селах)⁸². В початковому стані була бібліотечна справа. У 1909р. в губернії функціонувало 5 бібліотек (дві в Кам’янці-Подільському, одна в Могилів-Подільському, одна в Балті і одна в Немирові). Книжковий фонд найбільшої з них (у Кам’янці-Подільському) становив 15 598 примірників. Бібліотека мала 751 абонемент, а її читальний зал відвідувало 529 читачів⁸³.

Особливо погіршилося становище трудящих Поділля в роки Першої світової імперіалістичної війни, що почалась у 1914 році. Війна розладнала економіку губернії. Постійна близькість фронту, неодноразові евакуації, паніка, перебої в постачанні сировиною дезорганізували роботу промислових підприємств і транспорту, важко відбивалися на стані справ у сільському господарстві⁸⁴.

У зв’язку з мобілізацією в армію багатьох кадрових робітників, на підприємства військового значення хлинули дрібнобуржуазні елементи, які ховалися від фронту. Експлуатація робітників на підприємствах посилилася. Робочий день збільшився до 17 – 18 годин на добу, заробітна плата різко впала. Робітники Поділля одержували в цей час значно менше за свою працю, ніж робітники інших губерній України. Так, якщо середньорічний заробіток робітника Полтавської губернії дорівнював 159 крб., Київської – 145, то на Поділлі він становив лише 109 крб. З цієї мізерної зарплати вираховували 25-30% на штрафи. Робітничі сім’ї внаслідок цього буквально голодували⁸⁵.

Дуже потерпіло від війни сільське господарство губернії. Внаслідок масової мобілізації чоловічого населення до армії відчувалася гостра нестача робочих рук. У 1917 р. 50% працездатних селян Поділля були в діючій армії⁸⁶. Гостро відчувалася також

нестача тяглової сили. Це пояснюється тим, що в багатьох господарствах (47%) було мобілізовано робочу худобу. Загальний процент робочої худоби, забраної на Поділлі для потреб війни, досягав уже в 1915р. 40%⁸⁷. Все це стало причиною значного скорочення посівної площі. В окремих місцях вона зменшилася на 20-30%, а в цілому по губернії - до 18%⁸⁸. Одночасно різко знизилася урожайність сільськогосподарських культур, підупало тваринництво.

В цей важкий час прискорюється диференціація селянства Поділля. Кількість розорених безземельних селян швидко зростала. Але й ті, що не розорилися, були в дуже скрутному становищі. Більше половини селянських господарств у 1917р. мали в своєму користуванні посівну площу, яка не могла забезпечити їх ні хлібом, ні фуражем⁸⁹. Жалюгідною була зарплата сільськогосподарських робітників. За день виснажливої праці чоловіки одержували по 40-50 коп., а жінки - 30-40 коп⁹⁰.

На матеріальному становищі робітників і селян Поділля негативно позначилося зростання цін на продовольчі товари та предмети широкого вжитку. Ціни різко підскочили з перших же днів війни, а далі зростали все швидше. Так, у березні 1915 р. ціна на хліб у зерні підвищилася у порівнянні з липнем 1914р. на 50%⁹¹, - на масло - на 33%, на худобу - на 24%⁹². В другій половині 1916р. в порівнянні з тим же 1914р. ціни на продовольство збільшилися на 242%, а на товари широкого споживання - на 213%⁹³.

На кінець 1916р. промисловість, сільське господарство й торгівля в губернії переживали важку кризу. Наскільки тяжким було становище трудящих Поділля, свідчить той факт, що губернські земські збори звернулися до уряду з проханням виділити кредити (в сумі 3 млн.крб.) для надання допомоги населенню. При цьому вони підкреслювали, що "населення Подільської губернії, як губернії фронтової, знаходиться у виключно важких умовах і заслуговує особливої уваги з боку державних органів"⁹⁴.

Матеріальні злидні доповнювалися повним політичним безправ'ям трудящих. Жалюгідні залишки буржуазних свобод були ліквідовані з самого початку війни. Населення Поділля, як і всієї України, зазнавало національного гноблення. Царське самодержавство забороняло вчитися в школах рідною мовою, друкувати твори українських письменників, читати українські газети й журнали. Під час війни національний гніт посилювався. Кожну спробу викладати в школі рідною мовою місцева влада кваліфікувала як злочин. Ось що читаємо в одному з жандармських актів тих часів: "Учитель Дацюк та Неонила Гадзинська викладання в школі ведуть виключно українською говіркою"⁹⁵. Далі Ф. Дацюку та його дружині жандарми інкримінували поширення літератури українською мовою серед селян. Таких документів чимало у фонді Подільського жандармського управління, в судових справах і донесеннях "чинів поліції". Звичайно, така політика не могла не обурювати українських трудящих. Одночасно з переслідуванням української культури царське самодержавство і його органи на місцях намагалися розпалити національну ворожнечу між трудящими різних національностей, докладали всіх зусиль, щоб посварити українців з росіянами, поляками, ретельно культивували антисемітизм. Все це робилося з метою відвернути увагу робітників і селян від важливих соціальних і політичних питань, розв'язання яких ставила на порядок денний революційна ситуація в країні.

У роки Першої світової війни на території прикордонної Подільської губернії були розташовані великі військові угруповання Південно-Західного і Румунського фронтів. Необхідність утримувати в губернії чисельні військові частини, в умовах загального виснаження від війни, важким тягарем лягала на економіку губернії, на її трудящих. Ця обставина, а також близькість фронту справляла революціонізуючий вплив на робітників і селян Поділля, на солдатів тилових частин.

У містах солдати налагоджували контакти з робітниками. Цей процес охопив усі найзначніші міста Поділля: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Гайсин, Вінницю та інші. Особливо важливу роль у розгортанні організованої революційної боротьби в губернії відіграє Вінниця. В кінці XIX - на початку XXст. це місто перетворюється на один з

нестача тяглової сили. Це пояснюється тим, що в багатьох господарствах (47%) було мобілізовано робочу худобу. Загальний процент робочої худоби, забраної на Поділлі для потреб війни, досягав уже в 1915р. 40%⁸⁷. Все це стало причиною значного скорочення посівної площі. В окремих місцях вона зменшилася на 20-30%, а в цілому по губернії - до 18%⁸⁸. Одночасно різко знизилася урожайність сільськогосподарських культур, підупало тваринництво.

В цей важкий час прискорюється диференціація селянства Поділля. Кількість розорених безземельних селян швидко зростала. Але й ті, що не розорилися, були в дуже скрутному становищі. Більше половини селянських господарств у 1917р. мали в своєму користуванні посівну площу, яка не могла забезпечити їх ні хлібом, ні фуражем⁸⁹. Жалюгідною була зарплата сільськогосподарських робітників. За день виснажливої праці чоловіки одержували по 40-50 коп., а жінки - 30-40 коп⁹⁰.

На матеріальному становищі робітників і селян Поділля негативно позначилося зростання цін на продовольчі товари та предмети широкого вжитку. Ціни різко підскочили з перших же днів війни, а далі зростали все швидше. Так, у березні 1915 р. ціна на хліб у зерні підвищилася у порівнянні з липнем 1914р. на 50%⁹¹, - на масло - на 33%, на худобу - на 24%⁹². В другій половині 1916р. в порівнянні з тим же 1914р. ціни на продовольство збільшилися на 242%, а на товари широкого споживання - на 213%⁹³.

На кінець 1916р. промисловість, сільське господарство й торгівля в губернії переживали важку кризу. Наскільки тяжким було становище трудящих Поділля, свідчить той факт, що губернські земські збори звернулися до уряду з проханням виділити кредити (в сумі 3 млн.крб.) для надання допомоги населенню. При цьому вони підкреслювали, що "населення Подільської губернії, як губернії фронтової, знаходиться у виключно важких умовах і заслуговує особливої уваги з боку державних органів"⁹⁴.

Матеріальні злидні доповнювалися повним політичним безправ'ям трудящих. Жалюгідні залишки буржуазних свобод були ліквідовані з самого початку війни. Населення Поділля, як і всієї України, зазнавало національного гноблення. Царське самодержавство забороняло вчитися в школах рідною мовою, друкувати твори українських письменників, читати українські газети й журнали. Під час війни національний гніт посилювався. Кожну спробу викладати в школі рідною мовою місцева влада кваліфікувала як злочин. Ось що читаємо в одному з жандармських актів тих часів: "Учитель Дацюк та Неонила Гадзинська викладання в школі ведуть виключно українською говіркою"⁹⁵. Далі Ф. Дацюку та його дружині жандарми інкримінували поширення літератури українською мовою серед селян. Таких документів чимало у фонді Подільського жандармського управління, в судових справах і донесеннях "чинів поліції". Звичайно, така політика не могла не обурювати українських трудящих. Одночасно з переслідуванням української культури царське самодержавство і його органи на місцях намагалися розпалити національну ворожнечу між трудящими різних національностей, докладали всіх зусиль, щоб посварити українців з росіянами, поляками, ретельно культивували антисемітизм. Все це робилося з метою відвернути увагу робітників і селян від важливих соціальних і політичних питань, розв'язання яких ставила на порядок денний революційна ситуація в країні.

У роки Першої світової війни на території прикордонної Подільської губернії були розташовані великі військові угруповання Південно-Західного і Румунського фронтів. Необхідність утримувати в губернії чисельні військові частини, в умовах загального виснаження від війни, важким тягарем лягала на економіку губернії, на її трудящих. Ця обставина, а також близькість фронту справляла революціонізуючий вплив на робітників і селян Поділля, на солдатів тилових частин.

У містах солдати налагоджували контакти з робітниками. Цей процес охопив усі найзначніші міста Поділля: Кам'янець-Подільський, Проскурів, Гайсин, Вінницю та інші. Особливо важливу роль у розгортанні організованої революційної боротьби в губернії відіграє Вінниця. В кінці XIX - на початку XXст. це місто перетворюється на один з

промислових і культурних центрів Поділля. Цьому значною мірою сприяло те, що Вінниця з 70-х рр. XIXст. опинилась на одній з найважливіших залізничних магістралей країни Москва – Одеса. За кількістю населення перед війною – це найбільше місто губернії. Крім названих вище підприємств, що працювали у Вінниці, слід згадати великий буряконасінневий завод, завод возів, підковно-механічний завод, дві великих цегельні, пивоварний й горілчано-очисний заводи, гранітні кар'єри, кілька друкарень, підприємства, що переробляли продукцію тваринництва, млини, пекарні, сушарні для виготовлення галет та ряд інших заводів, фабрик і майстерень. За розмірами вантажообігу Вінниця займала перше місце в губернії. Він становив близько 25% всього вантажообігу Поділля⁹⁶. Особливо зростає роль міста з початком Першої світової війни. У зв'язку з наближенням фронту до Кам'янця-Подільського ще у 1914 році губернський центр фактично був перенесений до Вінниці⁹⁷, хоч формальне визнання її таким центром відбулося трохи пізніше. З цього приводу певний інтерес являє собою добре аргументоване клопотання про залишення у Вінниці губернських установ, з яким Вінницька міська дума, через посередництво головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, звернулася у вересні 1916 р. до уряду. Ось що читаємо в цьому документі: “З самого початку війни Подільські губернські установи у більшій і головній своїй частині знаходяться у Вінниці... Для губернії поміщення у Вінниці губернських установ становить стільки зручностей, що не може бути ніякого порівняння з резиденцією цих установ в Кам'янці-Подільському. Населенню величезної губернії не потрібно тепер їздити у той далекий її кут, де сходяться кордони Румунії й Австрії, де якихось 18 верст відділяють Кам'янець-Подільський від Галичини і Буковини. Цю тривалу і незручну подорож змушене робити населення не якоїсь маленької компактно розташованої губернії, а такої, яких у Росії лише чотири, і з них три – у Південно-Західному краї: в кожній з них тепер понад 4 млн. населення. Крім того, здавна зазнавала незручностей і сама губерньська адміністрація.

Усіх цих незручностей не було б, якби губернські установи були у Вінниці. Місто це розташоване біля головної лінії Південно-Західної залізниці Київ – Одеса і при чому між двома найбільшими залізничними вузлами – Козятином та Жмеринкою: від Вінниці довгі під'їзні дороги у східну частину Подільської та південну частину Київської губернії... У місті є велика річка П. Буг, у південній частині своїй судноплавна... У Вінниці нормально 55 тис. населення, а тепер, у час війни, разів у півтора більше... Місто, не будучи адміністративним центром, розвивалося самобутньо і встигло завести собі всі блага культури та впорядкованості – електричне освітлення, трамваї, водогін...

Всі ці міркування дають підставу Вінницькому міському Управлінню просити, щоб подільські губернські установи були залишені у Вінниці назавжди”⁹⁸.

Вінниця мала також важливе стратегічне значення: вона була одним із значних тилкових пунктів Південно-Західного та Румунського фронтів. Тут знаходився 15-тисячний гарнізон⁹⁹, до складу якого входили 15-ий запасний полк, повітряна ескадра, 530-а В'ятська піхотна дружина. Найбільшою військовою частиною, розташованою в місті, був 15-й запасний полк¹⁰⁰.

Трудящі Поділля ніколи не мирилися з важким економічним та політичним становищем. Вони вели постійну боротьбу проти царату й поміщиків. Та довгий час ця боротьба була стихійною. Лише в кінці XIXст. вона набрала організованого характеру.

Робітники і селяни Поділля взяли активну участь у революції 1905-1907рр., вони мужньо боролися і в період столипінської реакції та нового революційного піднесення. Серед робітників Вінниці в січні 1908р. поширювалися прокламації із закликом відзначити 9 січня та інша нелегальна література¹⁰¹.

У лютому того ж року в Кам'янці-Подільському поліція конфіскувала значну кількість газет, журналів і прокламацій¹⁰². Слід зауважити, що революційну літературу не тільки засиляли у Подільську губернію, а й частково друкували на місці. Так, 30 листопада 1908р. у Вінниці був заарештований, виказаний провокатором, Вільгельм Ігнатович, що друкував листівку під назвою “Товариші солдати!” Листівка закликала

солдатів не коритися урядові й не виконувати наказів офіцерів¹⁰³. У листопаді 1911р. в м. Ладижині Гайсинського повіту в казармі Севастопольського піхотного полку було знайдено устаткування для розмноження листівок¹⁰⁴. Поряд з розповсюдженням різної революційної літератури велась і усна агітація. Про такі факти свідчать велика кількість донесень жандармських “чинів”. Одне з них стосується агітаційної роботи серед робітників Вінницької взуттєвої фабрики “Ястреб” у 1913 р.¹⁰⁵. Поряд з революційною молоддю на Поділлі діяли досвідчені класові борці. Одним з організаторів страйкового руху на Вінницькій взуттєвій фабриці “Ястреб” був А. Бельський. У своєму донесенні жандарми характеризують його так: “Бельський – активний революціонер, був притягнутий до суду у справі про робітничі сходки”¹⁰⁶. Керівником революційної боротьби робітників Вінницького насінневого заводу був Д. Рухвадзе. Тут не тільки велась агітаційна робота, організовувалися страйки, а йшла активна підготовка до збройної боротьби. Кілька робітників заводу на квартирі Д. Рухвадзе виготовляли бомби. У березні 1914р. поліція напала на їх слід і члени організації опинилися у в’язниці¹⁰⁷.

Робітничий страйковий рух на Поділлі, як і по всій країні, посилюється з 1910р. У травні цього року страйкували будівельники на станції Журавлівка (Тулчинський повіт). У 1911р. великий страйк відбувся на Соболівському цукровому заводі¹⁰⁸. Нова хвиля страйків на Поділлі прокотилася в 1912р. у відповідь на кривавий злочин царизму – розстріл робітників золотих копалень на річці Лені. Разом з пролетаріатом усієї країни в квітні – травні припинили роботу робітники багатьох підприємств Поділля. Активно проходила страйкова боротьба у Вінниці¹⁰⁹. Ще ширше розгорнувся робітничий рух в наступні роки. Так, у 1913р. великий страйк відбувся на Гніванському цукровому заводі¹¹⁰. У цьому ж році страйкували робітники Вінницької взуттєвої фабрики “Ястреб”¹¹¹. 10 лютого 1914р. на цій фабриці знову припинилася робота. Робітники вимагали звільнення з роботи майстра Ф. Мажепова, який по-звірячому поводився з ними. Адміністрація вчинила опір, але змушена була виконати вимогу взуттєвиків¹¹². Та вже через кілька днів – 21 лютого – страйк на фабриці “Ястреб” поновився. Його очолили робітники Кобзар, Бельський, Кельчик та Солодкий. Лише за допомогою поліції місцевій владі вдалося поновити роботу підприємства¹¹³. У квітні 1914р. страйкували робітники Кам’янець-Подільських хлібопекарень¹¹⁴, а в червні – робітники Гніванського гранітного кар’єру¹¹⁵.

Такої ж інтенсивності набрав у цей час селянський рух. Селяни громили поміщицькі маєтки, рубали ліси, випасали худобу на панських полях, організовували страйки. Під час одного з таких виступів у селі Сандараках Літинського повіту (липень 1914р.) був убитий поміщик Янковський. У с. Кричанівці згорів панський маєток, а у Вінницькому повіті, в с. Черепашинцях були знищені сільськогосподарські машини та інше майно в поміщицькій економії. Іноді селянські виступи виливалися у збройну боротьбу з поліцією та військовими частинами. Так, у серпні 1912р. така збройна сутичка відбулась у с. Кривошеїнцях Вінницького повіту¹¹⁶, а в червні 1914р. – в с. Михайлівцях Могилівського повіту¹¹⁷.

Перша світова імперіалістична війна стала могутнім прискорювачем революції. Проте, вплинула вона на становище робітників і селян Поділля, вже йшлося вище. В губернії, як і по всій Росії, поширюються революційні настрої. 5 травня 1915р. місцеві органи повідомляли уряд про зростання незадоволення серед населення Подільській губернії¹¹⁸. Ще ясніше писав про це таємний інформатор на Проскурівському залізничному вузлі в своєму донесенні від 12 лютого 1916р. на ім’я жандармського полковника: “ Серед маси службовців проявляється велике незадоволення... Оклади мізерні. Людей мало. Вимагають іноді виконання непосильної роботи. За найменший недогляд суворо карають... Хто може передбачити, в що може вилитися ремство та озлобленість мас”¹¹⁹.

І справді, в 1915 – 1916рр. робітничий, селянський і, нарешті, всенародний рух в Подільській губернії, як і в усій країні наростає. Справа йшла до переможної буржуазно-демократичної революції в Росії у лютому 1917 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание законов Российской империи (ПЗС) – СПб, 1830 – Т. 28. – № 21 404; 2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві) – Ф. 2.- Оп. 1. – Спр.565.- Арк. 17; 3. Збірник узаконень УРСР. 1920. – № 24 – С. 721; Населені місця на Поділлі – Вінниця. 1925. – С. 20; 4. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця. 1929. – С.7; Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1913. – С. 96; 5. Сельское хозяйство Украины. – Харьков. 1923. – С. 94; Гапоненко Л. С., Кабузан В. М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916 – 1917гг., как источник определения численности населения России накануне Октябрьской Революции // История СССР. – 1961. – № 6. – С. 103, 108, 114; 6. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – С.13; 7. Весь Юго-Западный край. – С. 96; 8. Городецький С. Вказана праця. – С. 58; 9. Волохов Л. Ф. Вказана праця. – С. 13; 10. Городецький С. Вказана праця. – С. 47; 11. Весь Юго-Западный край. – С. 49; 12. Городецький С. Вказана праця. – С. 49; 13. Весь Юго-Западный край. – С. 98; 14. Вінниця. Історичний нарис. – Вінницьке книжково-газетне видавництво. 1964. – С. 84-85; 15. Городецький С. Вказана праця. – С. 30; 16. Весь Юго-Западный край. – С. 76; 17. Там само. – С. 98; 18. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 1019 – Арк. 10; 19. Там само. – Арк. 4; 20. Ерёмин Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898-1913гг.) // Экономическая жизнь Подолии - 1914. - № 1. - С. 8; 21. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917г.). Сборник документов и материалов. – К. 1957. – С. 11; 22. Весь Юго-Западный край. – С. 97-99; 23. Там же; 24. Ерёмин Н. Вказана праця. – С. 11; 25. Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917-февраль 1918гг.). – К. 1958. – С. 16; 26. Там же. – С. 17; 27. На 1909р. наводиться цифра – 37 970 чоловік (Памятная книжка Подольской губернии на 1911год. – Каменец-Подольский. 1911.– С. 32); на 1910р. – 37 688 (Весь Юго-Западный край. – С. 98); За даними земської статистики на 1911р. в Подільській губернії було 40 600 фабрично-заводських робітників; 28. Чорный Б. О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности гор. Киева – К. 1919. – С. 32; 29. Рубач М. А. Пролетариат Украины накануне социалистической революции. // Рабочий клас и рабочее движение в России в 1917г. – М. 1964. – С. 70; 30. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 27; 31. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах в Подольской губернии. // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - № 8-9. – С. 40; 32. Рубач М. А. Вказана праця. С. 70-71; 33. Всі цифри для порівняння запозичені із статті Рубача М. А. Вказана праця. – С. 70-71; 34. Рубач М. А. Вказана праця. – С. 62; 35. Вивчай історію свого краю. – Вінницьке книжково-газетне видавництво. 1964. – С. 6; 36. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К. 1957. – С. 30; 37. Там же. – С. 11; 38. Там же; 39. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской Губернии. Каменец-Подольский. 1903. – С. 28; 40. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – С. 28; 41. Статистика землевладения в 1905г. Вып. 9, Подольская губерния. – СПб. 1906. – С. 36; 42. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Выпуск I. – Каменец-Подольский. 1917. – С. 6; 43. Городецький С. Вказана праця. – С. 106; 44. Там жн. – С. 107; 45. Там же. – С. 108; 46. Статистический справочник по аграрному вопросу. Вып. I. – М. 1917. – С. 10; 47. Слизький І. Ф. Ревкоми та комбіді Поділля в боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад. Кандидатська дисертація. – Кам'янець-Подільський. 1953 – С. 33; 48. Підсумки вибіркового підрахункового сільськогосподарського перепису 1917р. – Харків. 1931. – Всі підрахунки зроблені на основі даних вказаної роботи, що містяться в таблицях № 99 і №100; 49. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. - К. 1957. – С. 30; 50. Чернявский С. Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №24. – С. 28-33; 51. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 670. – Спр. 3. – Арк. 3; 52. Там же. – Спр. 1. – Арк. 231; 53. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр.1081. – Арк. 199; 54. Там же. – Арк. 207; 55. Там же. – Спр. 6527. – Арк. 12; 56. Там же. – Спр. 7245. – Арк. 22; 57. Там же. – Спр. 10313. – Арк. 146; 58. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. 388. – Оп.1 – Спр 5. – Арк. 308; 59. Реннинг Р. Ф. Движение землевладения в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №18-19. – С. 25; 60. Там же. – С. 26; 61. Там же. – С. 27; 62. Там же; 63. ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр.714. – Арк. 2-6; 64. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.442. – Оп. 634. – Спр. 36. – Арк. 18; 65. Вінниця. Історичний нарис. – С. 88; 66. Нижицкий А. Предисловие к “К трудам Второго Подольского съезда представителей учреждений мелкого кредита в г. Виннице 13 – 15 мая 1912 года”. – С.-Птрб. 1912. – С. 3; 67. Там же. – С. 5; 68. Любанский Ф. Л. Краткий обзор 12-ти летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница. 1911. –С. 22; 69. Воловик О. Діяльність Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості наприкінці XIX – на початку

XXст. // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції 3 лютого 1998р. – Вінниця. 1998. – С. 41; 70. Любанский Ф. Л. Вказана праця. – С. 7; 71. Там же. – С. 8 – 10; 72. Воловик О. Вказана праця. – С. 42; 73. Там же; 74. Воловик О. Сільськогосподарська школа в с. Гуменне Вінницького повіту (1902-1911). // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 18 лютого 1999 р. – Вінниця. 1999. – С. 32; 75. Любанський Ф. Л. Вказана праця. – С. 20; 76. Там же. – С. 21; 77. Воловик О. Діяльність Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості наприкінці XIX – на початку XXст. – С. 42; 78. Любанский Ф. Л. Вказана праця. – С. 19; 79. Там же. – С. 23-24; 80. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 79; 81. Там же. – С. 123; 82. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1. – С. 10; 83. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – С. 123; 84. ДАХО. – Ф. 227. – Оп.1 – Спр. 8601. – Арк. 6; 85. Зеленюк І. С. Поділля напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Т. VII. – Хмельницький. 1958. – С. 108; 86. Россия в мировой войне 1914 – 1918гг. (в цифрах). Центральное статистическое управление. – М. 1925. – С. 49; 87. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 6. – С. 19; 88. Зеленюк І. С. Вказана праця. – С. 106; 89. Там же. – С. 108; 90. ДАХО. – Ф. 233. – Оп.1. – Спр. 335. – Арк. 7; 91. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №6. – С. 19; 92. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 35; 93. Зеленюк І. С. Вказана праця. – С. 107; 94. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12-13; 95. ЦДІА України. – Ф. 301. Оп. – 1а. – Спр. 596. – Арк. 11; 96. Вінниця. Історичний нарис. – С. 86; 97. Там само. – С. 116; 98. Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації (далі – ЦДВІА Російської Федерації). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр.166. – Арк. 173-175; 99. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – С. 204; 100. Вінниця. Історичний нарис. – С. 125; 101. Там же. – С. 114; 102. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 34; 103. Там само. – Оп. 1а. – Спр. 987. – Арк. 3; Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5970. – Арк. 1,2; 104. Там же. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6317. – Арк. 2; 105. Там же. – Ф. 301. – Оп. 1 – Спр.209. – Арк. 160; 106. Там же. – Ф. 442. – Оп. 863. – Спр.8. – Арк. 21; 107. Там же. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6701. – Арк. 41; 108. Вивчай історію свого краю. – С. 17; 109. Вінниця. Історичний нарис. – С. 115; 110. Вивчай історію свого краю. – С. 18; 111. Вінниця. Історичний нарис. – С. 115; 112. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр., 221. – Арк. 3; 113. Вінниця. Історичний нарис. – С., 115; 114. ЦДІА України. – Ф. 864. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 12; 115. Там же. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр. 6600. – Арк. 1; 116. Вивчай історію свого краю. – С. 18; 117. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 804. – Спр.8. – Арк. 14; 118. Вивчай історію свого краю. – С. 20; 119. ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1а. – Спр. 488. – Арк. 8.

С.С. Богатчук

РОЛЬ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В ЕКОНОМІЧНОМУ ПІДНЕСЕННІ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.

XIX ст. стало переломним в історії України своїми політичними і економічними перетвореннями. Це повною мірою стосувалося і Правобережної України. Вже в кінці ХУІІІ ст. вона входила до складу Російської імперії, колонізаторська політика якої здійснювалася адміністративними засобами і поширювалася на всі сфери життя. У 1797 р. була утворена Подільська губернія з центром у Кам'янці-Подільському.

На початку ХХ ст. Поділля йшло тим же рутинним шляхом, що й Російська імперія. Застарілі засоби виробництва, застарілі методи господарювання та непридатні шляхи сполучення негативно впливали на розвиток краю.

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва відбувалось за рахунок самих селян. Зменшуючи або повністю відбираючи селянські наділи, поміщики збільшували до 5-6 і навіть 7 днів на тиждень панщину. В Подільській губернії 90 % всього населення залишалося кріпаками¹.

Феодално-кріпосницький лад затримував розвиток багатьох галузей промислового й сільськогосподарського виробництва. У 20-30-х рр. ХІХ ст. спостерігається процес розпаду цієї системи, який супроводжувався важкою аграрною кризою. У цей період в руках поміщиків зосереджувалася значна маса сільськогосподарських товарів, що не знаходила свого збуту. Починають падати ціни на збіжжя.

У той же час починається збільшення промислових підприємств. В Подільській губернії одними із головних виробництв були землеробство та гуральництво. Так,